

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Кондратик Леонід Йосипович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Ляшук Л.Л. – пошукач кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

В статье рассматривается изыскания профессоров Харьковского университета второй половины XIX – начала XX вв. (Н. Гредескул, В. Данилевский, И. Оршанский, И. Сокальский, Л. Яснопольский) в области социологии, произведен сравнительный анализ исходных положений ученых и их представлений о сущности социологии.

In this article it is reflected sociological property of the Kharkiv university's professors of the second half XIX – beginning XX century (M. Gredeskul, V. Danilevskiy, I. Orshanskiy, I. Sokal'skiy, L. Yasnopol'skiy), it is carried out the comparative analysis of initial positions of scientists and their pictures about of essence of sociology.

Ключові слова: біологія, природничо-наукова соціологія, соціологія, суспільство, факт.

Святкування 80-річчя видатного соціолога, засновниці харківської соціологічної школи Олени Якуби – це і привід задуматися над результатами проведеної роботи, і насага для майбутніх досліджень, і зачіпка зазирнути у минуле, вдивитися у початки соціології у Харківському університеті, які сягають другої половини XIX – початку XX ст.

Звернення до зазначеної теми пояснюється декількома причинами. По– перше, недостатнім науковим осягненням першого етапу становлення вітчизняної соціології, що не дає змоги простежити логіку її становлення і розвитку в Україні. Відомо, що Харків належав до тих університетських центрів, де закладалися підвалини для розвитку «запозиченої» науки. Принагідно зазначимо, що з Харковом пов'язана діяльність багатьох вчених і мислителів, без наукової спадщини яких важко уявити становлення української соціології. У цьому контексті не можна не згадати відомого мовознавця і соціального мислителя, професора Харківського університету О. Потебню. Аналіз його соціологічних поглядів свідчить про те, що першорядного значення вчений надає дослідженню таких категорій та відповідних їм феноменів, як *народ* і *народність*. Висновки вченого про сутність народності, взаємовплив народів, співвідношення народності та ідеї національності є однією з підвалин української етносоціології.

Випускниками Харківського університету були весвітньовідомий соціолог та правознавець М. Ковалевський, соціологічний спадок якого становлять аналіз місця та ролі соціології в житті суспільства, її співвідношення з іншими науками, характеристика порівняльно-історичного методу, теорія прогресу в контексті генетичної соціології, вчення про чинники суспільного розвитку і його закономірностях тощо; видатний український історик, фольклорист, етнограф, соціальний мислитель М. Костомаров, творчість якого знаменує перехід української суспільної думки до позитивістського народництва; визнаний у світі економіст і соціолог М. Туган-Барановський, який займався дослідженням проблем факторної обумовленості соціального розвитку, соціального ідеалу, класової боротьби, суспільного буття як причини і водночас продукту свідомості. Знана харківська земля і Миколою Хвильовим, автором історіософсько-соціологічної концепції «азіатського ренесансу», і Ф. Дунаєвським, який стояв біля витоків індустріальної соціології і психології, і Х. Алчевською, яка започаткувала в Україні методуку вивчення читацьких інтересів та багатьма іншими. На нашу думку, значення Харківського університету в історії української соціології неоціненне, і, мабуть, не випадково тут засвітилася зірка Олени Якуби.

По-друге, такі компаративістські дослідження дадуть змогу побачити здобутки вітчизняної соціальної науки на тлі європейського наукового простору. По-третє, проведені студії сприятимуть тому, аби увести отримані результати у науковий вжиток, зробити їх елементом як історико-соціологічного, так і актуального соціологічного знання.

В останні роки в Україні з'явилася низка публікацій, автори яких аналізують внесок у скарбницю української соціології таких вчених і соціальних мислителів, як О. Бочковський, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Костомаров, В. Липинський, О.Потебня, В. Старосольський, М. Шаповал та ін. [1, 6, 7, 9, 10]. Бачимо, що у цьому переліку, за винятком О. Потебні, не представлені професори Харківського університету, проте без аналізу їхнього доробку, про що вже йшлося, неможливо осягнути початки української соціології.

Мета цієї статті – висвітлення соціологічного набутку професорів Харківського університету другої половини XIX – початку XX ст., завдання – здійснення порівняльного аналізу вихідних положень їх соціологічних концепцій а також уявлень про сутність соціології.

Соціологічні зацікавлення університетських вчених зазвичай формувалися під впливом тієї духовної атмосфери, якою жили інтелектуали тодішньої Європи. Оскільки соціологія вважалася «позитивною» наукою, яка завойовувала щораз нові позиції, то висловити своє ставлення до неї вважалося не просто даниною моді, а майже обов'язком вченого. Не минули цієї долі і професори Харкова, на соціологічних студіях яких відбилися, звичайно, їхні наукові інтереси.

Перш ніж перейти до реконструкції поглядів харківських професорів зазначимо, що вони не завжди є послідовними, що пояснюється передусім тим «вихідним» матеріалом, критичний аналіз якого здійснював той чи той вчений. Адже і «батько» соціології, до якого найчастіше апелювали дослідники, не був, а, можливо, враховуючи соціокультурну, наукову, духовну ситуацію того часу, і не міг бути послідовним у своїх міркуваннях. Тут досить пригадати лише його роздуми про «об'єктивну» і «суб'єктивну» соціологію.

Питання, яке передусім цікавило дослідників – що вивчає соціологія. Не у всіх вчених ми можемо знайти пряму відповідь на це питання, однак у їхніх наукових розвідках вона наявна в імпліцитному вигляді, і про це ми довідуємося з того, що вони обирають предметом свого дослідження. Умовно тут можна виокремити такі дві групи.

Першу групу становлять вчені, які схилялися до думки, що соціологія є наукою про суспільство. Відповідно вони намагалися з'ясувати, що є суспільство, віднайти закони його розвитку і функціонування тощо. До цієї групи належав професор Микола Гредескул, який працював в університеті з 1884 до 10-х рр. XX ст. Критикуючи марксизм з позицій ідеалізму, він запропонував власне бачення суспільства, яке ґрунтується на двох постулатах.

Суть першого полягає в тому, що свідомість є не пасивним продуктом зовнішнього буття, а активним агентом, що формує і визначає буття. Другий постулат покоївся на твердженні, що людські потреби мають ідеальну природу і поділяються на нижчі («економічний фактор») і вищі (релігія, мораль, мистецтво, наука), задовольняючи які, люди створюють «надбудову» [2, с.10–15].

Удовольняючи свої потреби, людина виробляє способи доцільного впливу на природу, результатом чого є створення техніки. Як суспільна істота людина реалізує свої потреби суспільним способом, наслідком чого є економічні відносини, тобто відносини «односупільників» з приводу виробництва, і економічна структура суспільства. Однак, на думку М. Гредескула, економічних досягнень недостатньо для забезпечення належного існування, відтак виникає потреба у державі і праві як міцній суспільній основі зовнішнього і внутрішнього захисту. Намагаючись бути послідовним, вчений стверджував, що держава і право не виникають під безпосереднім впливом економічних відносин, навпаки, і економічна структура, і держава, і право є продуктом людської свідомості. Названі структури утворюють «побудову», яка задовольняє людські потреби шляхом господарської діяльності. Свої ж вищі потреби люди реалізують у «надбудові», яка вивиснується над «побудовою» і у якій нагромаджуються релігійні вірування, моральні ідеали, наука, мистецтво, тобто вищі прояви і завоювання духу. Саме психізм, вважав М. Гредескул, дає змогу збагнути надбудову як істинну мету і справжній смисл людського існування [2, с. 90–98].

При аналізі поглядів М. Гредескула впадає в око певна тенденційність як у висвітленні марксистських поглядів, так і у виробленні власної концепції. Намагаючись здолати, як здавалося вченому, одну крайність, він «з головою» поринув в іншу, не залучивши до своїх наукових пошуків ті марксистські ідеї, які стали парадигмальними, про що свідчить, зокрема, теорія структурації Е. Гідденса.

Думку про соціологію як науку про суспільство поділяли професори університету В. Данилевський і І. Сокальський. Якщо М. Гредескул у своєму обґрунтуванні суспільства віддав перевагу фактору свідомості, то вихідні положення названих вчених були більш натуралістськими, хоча в цілому вони дотримувались основоположень О. Конта.

У своїй працях В. Данилевський обґрунтував необхідність позитивного знання, суть якого полягає в тому, що воно вірно відтворює у психічній сфері дійсний, реальний світ. Це досягається за допомогою досвіду і логіки. Закони останньої є відображенням законів природи (включаючи і суспільство), в чому й полягає гарантія відповідності знання дійсності [3, с. 20–31]. Слідом за О. Контом учений стверджував, що позитивна наука не зачіпає питання про сутність речей. В основі ж соціального життя лежить закон до добра і задоволення і, відповідно, уникнення зла і болю, який укорінений у фізіологічних властивостях організму.

До суспільного життя В. Данилевський застосовував і біологічний закон, згідно з яким, властивості і функції пізнішого утворення організму, тобто, вищого порядку, легше піддаються спотворенню і виродженню, аніж простіші, первинні. Так, спотворенню доступнішим є розум, а не почуття, оскільки останні є первинними утвореннями, а, отже, і стійкішими. Цим вчений пояснював великий вплив чуттєвої спонуки у відносинах між людьми. На його думку, прагнення до найбільшого

блага досягаються «довільними» діями людей, однак найбільшою спонукою є мотиви особистих і соціальних почувань [3, с. 101–115].

Схожі думки висловлював і професор І. Сокальський, який вважав, що в зародку суспільних явищ лежать або пристрасті, або груба сила, які і визначають розвиток соціальних відносин. У такій ситуації розуму залишається підводити історичні підсумки, а розсудку – вигадувати засоби для послаблення гнітючого впливу первинних пристрастей і грубощів на поточне світове життя [8, с. 82–111].

Отже, названі вчені в цілому дотримувалися думки, що тією даністю, яку вивчає соціологія, є суспільство, але обґрунтування сутності суспільства дещо різнилося: від його тлумачення як психічного феномену до його потрактування в термінах біології.

Таких настанов дотримувалися і представники іншої групи, з тією різницею, що вони дошукувалися того первинного елементу, який і становить вихідний пункт соціологічного аналізу.

Професор Харківського університету Л. Яснопольський, відповідаючи на питання про сутність соціології виходив з того, що для кожної науки вихідним пунктом є певний елементарний факт, до якого вона, аби залишитися в межах своєї компетенції, повинна звести усі конкретні явища, що досліджуються [11, с. 20–22]. У пошуках первинного факту соціології вчений звертається до теорії наслідування Г. Тарда і приходиться до висновку, що саме поняття соціальної групи і є тим елементом, на якому повинна ґрунтуватися соціологія, «це той фокус, в якому переломлюються і яким поглинаються промені соціальних взаємодій» [11, с. 29]. Як бачимо, соціологія, на думку Л. Яснопольського, є наукою про соціальні групи, в межах яких відбуваються процеси соціальних взаємодій.

Осібну позицію у цьому питанні посідає І. Оршанський – фахівець в галузі психології і психіатрії. З 1884 р. він працює на посаді доцента, а з 1894 р. – професора кафедри нервових і душевних хвороб Харківського університету. Серед тогочасних університетських професорів І. Оршанський здійснив найбільш повний аналіз соціології О. Конта. Варто одразу зазначити, що наукова розвідка І. Оршанського не ставила за мету відмову від методологічних засад О. Конта, швидше, йшлося про усунення «кричущих», як здавалося досліднику, вад новоствореної науки, а також про те, фігурально висловлюючись, аби первообраз зробити більш світлішим і залишити на ньому своє ім'я. І якщо з позицій сьогодення це може видаватися дещо наївним, то в контексті тієї епохи це було виправданим. Досить пригадати, що і увесь натуралістичний напрямок у західній соціології нині видається багато в чому «дитячою хворобою».

Звичайно, харківський вчений високо поціновує заслуги О. Конта, визнає його наукові здібності і все ж знаходить підстави для критичного аналізу його спадщини і передовсім об'єктом його прискіпливості є «батькове» розуміння соціології.

І. Оршанський вважав, що предметом соціології не може бути суспільство, спостереження над яким носить синтетичний характер. Це положення у О. Конта, вважав український вчений, не доведене. На його ж думку, результатом спостереження у соціології є такі аналітичні дані, як стан промисловості і торгівлі, праці, звичаїв, релігії, політичних форм тощо, які взаємодіють між собою. Індуктивний аналіз цієї сукупності і дає змогу досягти того синтезу, який О. Конт вважав первинним і основним продуктом спостереження в соціології. Своєю чергою і перераховані аналітичні дані є результатом попереднього індуктивного синтезу елементарних спостережень над найпростішими соціальними явищами. Відтак очевидно є безпідставність синтетичного методу в соціології [4, с. 86–88].

Перебуваючи «у полоні» своїх наукових уподобань, а також віддаючи данину «індуктивній природничо-науковій соціології», І. Оршанський стверджував, що реальним предметом спостереження у соціології є людина, під якою він розумів індивіда у його фізіологічних, психічних і соціальних виявах, з властивими йому потребами, притаманними звичками, набутими здібностями і т. ін. А звідси природно випливає, що саме вчення про людського індивіда, або антропологія, і лежить в основі сучасної наукової соціології, а остання, звісно ж, є лише галуззю конкретної біології. А тому і висновок І. Оршанського виглядає логічним: «Соціологія, що ґрунтується на антропології, за посередництвом останньої зв'язується в одне ціле з усією сукупністю природничих наук ...» [5, с. 240].

Ґрунтуючись на таких засновках, університетському професору легко було відкинути саму ідею про класифікацію наук у О. Конта і місце в ній соціології. Його висновки звучать так, наче б то не можуть підлягати ніякому перегляду: соціологія, як і всі природничі науки, є аналітичною та індуктивною, а, отже, вона у своїх витоках зберігає з ними єдність, а тому немає потреби вести мову про примирення соціології з іншими науками, тим паче про її домінування в системі наук [5, с. 243].

Підведемо попередні підсумки. Якщо у О. Конта соціологія постає як самостійна соціальна наука, що вивчає таку специфічну реальність, як суспільство, то у І. Оршанського соціологія є наукою описовою і як галузь конкретної біології об'єктом свого вивчення має окремого індивіда у його фізіологічних, психічних і соціальних виявах.

Як можна оцінити спроби І. Оршанського «підправити» погляди О. Конта? Звичайно, харківський вчений не займався так систематично соціологією, як О. Конт, проте своє бачення він виклав майже через

чотири десятиліття по завершенні життєвого шляху засновника цієї науки, а тому міг скористатися принципом «велике бачиться здаля» і по-новому глянути на його здобутки. Чи сталося це?

Як вже зазначалося, «винуватцем» його непослідовності був і сам О. Конт, який, для прикладу, ототожнюючи суспільство і людство, соціальність і людську природу, давав підстави розглядати соціологію як своєрідну складову антропології і психології. Але це, як відомо, суперечило вихідному замислу О. Конта створити соціологію як особливу науку. Ось цю суперечність і «розвинув» І. Оршанський, розглядаючи соціологію як галузь біології, забуваючи про пошуки специфічної реальності.

Водночас у харківського професора є і раціональне зерно: якщо О. Конт як соціальний реаліст, по суті, ігнорував індивіда (для нього це «абстракція»), то І. Оршанський ставить його у центр соціологічних теоретизувань, розглядаючи і його соціальну природу, а в спрямованості дослідника на вивчення психічного світу можемо вгледіти те, що зараз називають соціологією суб'єктивної реальності.

Підведемо підсумки. У соціологічних розвідках професорів Харківського університету другої половини ХІХ – початку ХХ століття. можна виокремити два підходи до розуміння того, що є соціологія, що є об'єктом і предметом її вивчення. Перший підхід уособлюють М. Гредескул, В. Данилевський і І. Сокальський, які розглядали соціологію як науку про суспільство як таке, даючи йому тлумачення, що мали суттєві відмінності. Другий підхід представлений іменами Л. Яснопольського і І. Оршанського, які вважали, що соціологічний аналіз повинен ґрунтуватися на певному елементарному факті, яким, відповідно, є соціальна група і окремий індивід. У першому випадку соціологія постає як наука про соціальні групи, у межах яких здійснюються соціальні процеси, а в другому – як галузь конкретної біології, об'єктом вивчення якої є індивід у його фізіологічних, психічних і соціальних виявах.

Наукове значення соціологічного набутку професорів Харківського університету полягало в тому, що вони здійснили критичний аналіз тих положень засновників соціології, які видавалися їм певною мірою теоретично неспроможними, чим сприяли пошуку соціологічних альтернатив. І хоча їхні здобутки не виглядають бездоганними, все ж це був поштовх до іншого бачення соціології.

Не менш важливими є і практичні наслідки їхніх зусиль у соціологічній галузі. Йдеться про те, що у своїх роботах харківські вчені відстоювали право соціології на місце в академічному дискурсі. Не слід також забувати, що свої ідеї вони висловлювали не тільки у процесі викладання тих чи інших дисциплін, але й відстоювали, спілкуючись з колегами і студентами, чим здійснювали своєрідний «соціологічний» вплив на університетське середовище, тобто інтелектуальну атмосферу. Безумовно, що в умовах утвердження «запозиченої» науки, це мало велике значення.

На наше глибоке переконання, дослідження ролі науковців Харківського університету в становленні соціологічної традиції в Україні має сенс не лише в історико-соціологічному контексті. Таке дослідження надасть змогу проаналізувати витоки, актуальний стан та перспективи розвитку харківської соціологічної школи, яка сьогодні, на початку ХХІ століття, як і сто років тому, займає провідні позиції у вітчизняній соціології. Ця стаття – лише один із перших кроків в осягненні більш ніж сторічної історії розвитку соціологічної науки та освіти в Харківському університеті.

Література:

1. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / Ін-т соціології НАН України.– К., 1995.– 114 с.
2. Гредескул Н. Марксизм и идеализм.– Харків, 1905. – 120 с.
3. Данилевский В. Душа и природа.– Харков, 1897.– 135 с.
4. Оршанский И. Позитивизм и Контизм // Записки Императорского Харьковского университета.– 1893.– Кн. 2.– С. 85–116.
5. Оршанский И. Позитивизм и Контизм // Записки Императорского Харьковского университета.– 1893.– Кн. 4.– С. 151–250.
6. Піча В., Черниш Н., Кондратик Львів, З історії української соціологічної думки.– Л., 1995.– 68 с.
7. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології.– К.: Наукова думка, 1995.– 224 с.
8. Сокальський І. О значенні соседства в исторической жизни народов // Записки Императорского Харьковского университета.– 1898.– Кн. 4.– С. 73–120.
9. Соціологічна думка України: Навч. посібник /М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін.– К.:Заповіт, 1996.– 424 с.
10. Черниш Н. Соціологічні дослідження українських вчених на еміграції // Современное общество.– 1994.– № 1.– С. 122–129.
11. Яснопольский Л. Социология и социальная статистика. // Записки Императорского Харьковского университета.– 1905.– № 2.– С. 19–31.